

Η ελευθερία της προσβολής¹

Κάθε φορά που ανακύπτει ένα μείζον ζήτημα περιορισμού της ελευθερίας της έκφρασης συγκρούονται δύο κυρίαρχες αντιλήψεις: η *ελευθεριακή*, η οποία προτάσσει την ανεκτικότητα και την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών, και η *πατερναλιστική*, στην οποία το Κράτος αναγνωρίζεται ως ο αρμόδιος ερμηνευτής της κοινής γνώμης και ο παιδαγωγός της ατομικής μας ελευθερίας. Η πρώτη παραπέμπει στην έντονη καχυποψία απέναντι στην κρατική εξουσία και τη βαθιά πίστη στην αρρυθμιστή «αγορά των ιδεών», ενώ η δεύτερη στον νομοκεντρισμό, ο οποίος συγχέει την κοινωνία με το Κράτος και δεν ανεχεται τον ασυμβατό με το καθολικό και αντικειμενικό περιεχόμενο της αξίας/αυτονομίας του ανθρώπου ή με την αρχή της ισότητας λόγο².

Στο ίδιο δίπολο στήθηκε και η δική μας αντιπαράθεση. Ωστόσο, πέρα από τις πολιτικές συμπαραδηλώσεις και σκοπιμότητες του νομοσχεδίου που έχουν, μάλλον, θολώσει και τους νομικούς όρους του διαλόγου, δύσκολα μπορεί κανείς να εντοπίσει στα επιχειρήματα αμφοτέρων μια συνεκτική θέση για την ελευθερία της έκφρασης. Κι αυτό διότι παραλείπεται ένας κρίσιμος για το εγχείρημα συλλογισμός: η ανατομία της έκφρασης πριν ακόμη τεθεί στη νομική και πολιτική της δοκιμασία, ως συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα. *Μιλώντας, δηλαδή, για την ελευθερία του λόγου αμελούμε παραδόξως να αναρωτηθούμε προηγουμένως πάνω στον ίδιο το λόγο.*

1....από τις ιδιότητες του λόγου

Όταν σκεφτόμαστε τα όρια της ελευθερίας της έκφρασης, σε βασικό εργαλείο μας συνήθως ανάγουμε την (ενδεχόμενη) *προσβολή* του συνομιλητή μας. Δύσκολα, όμως, μπορεί κάποιος να παραγνωρίσει ότι όταν γίνεται αποδέκτης οποιασδήποτε δήλωσης, από την πιο χυδαία βρισιά έως την πρόγνωση του καιρού, αναπόφευκτα προσβάλλεται, καθώς οι λέξεις *επιτίθενται* στον ενδιάθετο χώρο του. Κάθε πρόταση διαμορφώνει στον παραλήπτη της μια *συναισθηματική* κατάσταση και τον αναγκάζει να πάρει θέση απέναντί της, ακόμη κι αν πρόκειται για την εκκωφαντική σιωπή του ή την πιο προκλητική αδιαφορία. Εφόσον, λοιπόν, είναι *πραγματολογικά* αδύνατο να διακρίνουμε ανάμεσα σε προσβλητικές ή μη προτάσεις, μια (φιλελεύθερη) πολιτεία ή για την ακρίβεια η ίδια η κοινωνική συμβίωση δεν νοείται, αν δεν ανέχεται *κατ' αρχήν* τις λεκτικές προσβολές, διότι τότε θα έπρεπε μοιραία να απαγορεύεται καθολικά ο λόγος, ως *προσβλητικός per se*.

¹ Το κείμενο έχει δημοσιευθεί στο περιοδικό «Σύγχρονα Θέματα», τ.126, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2014, σελ.4-6.

² Βλ. εντελώς ενδεικτικά, John Stuart Mill, *On Liberty and other essays*, ed. John Gray, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2008, Ioanna Tourkochoriti, *La liberté d'expression et la protection de la vie privée dans l'ordre juridique français et l'ordre juridique des États-Unis*, EHESS, Παρίσι 2010. Επίσης, Jean Morange, *La liberté d'expression*, Bruylant, Βρυξέλλες 2009.

Εξίσου παραπλανητική αποδεικνύεται και μια άλλη δημοφιλής σε νομικούς και μη, ελευθεριακούς και πατερναλιστές, στοχαστές της ελευθερίας της έκφρασης, παραδοχή: η διάκριση λόγου και πράξης. Μολονότι για πολλούς «actions speak louder than words», η επιτελεστική λειτουργία της γλώσσας, όπως αναδεικνύεται μετά την περίφημη «γλωσσική στροφή», είναι αυτή που ανυψώνει τα λόγια μας σε λιγότερο ή περισσότερο αιχμηρά ομιλιακά ενεργήματα και τα εξομοιώνει, από την άποψη των συνεπειών τους, με πλήρεις νοήματος πράξεις. Όμως, και στα *καθαρά νομικά*, μοιάζει μάλλον μάταιο να αναζητήσει κανείς στο διαχωρισμό λόγου και πράξης την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, από τη στιγμή που το (μοντέρνο) δίκαιο ρυθμίζει μια σειρά λεκτικών ενεργημάτων (π.χ. εξύβριση, συκοφαντική δυσφήμιση, προσβολή προσωπικότητας, βλασφημία κ.λπ.).

Αν, λοιπόν, ομολογήσουμε ότι, όταν παίρνουμε το λόγο, φτιάχνουμε πράγματα και προσβάλλουμε, τότε δεν απομένει, ως κριτήριο για τη νομιμότητα των εκφορών μας, παρά να διακριβώσουμε τη *ζημία* που προκαλούμε και το *ποιον* ακριβώς προσβάλλουμε. Όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, η άκριτη ποινικοποίηση της *συναισθηματικής βλάβης* ευνουχίζει την κοινωνική συμβίωση και υπονομεύει καθολικά την ελευθερία της έκφρασης. Με την εξαίρεση, βέβαια, των περιπτώσεων στις οποίες ο λόγος μας *διακινδυνεύει συγκεκριμένα* και, το κυριότερο, *υλικά* τα δικαιώματα των τρίτων ή τη δημόσια τάξη³. Η υπόθεση αυτή δεν επαληθεύεται, εν προκειμένω, στο αντιρατσιστικό νομοσχέδιο. Αντιθέτως, στο άρθρο 1, ο νομοθέτης ποινικοποιεί την *αφηρημένη* διακινδύνευση της δημόσιας τάξης και τη άλλων *αόριστη* πιθανότητα απειλής της ζωής, ελευθερίας και σωματικής ακεραιότητας των θυμάτων από την εκφορά του ρατσιστικού λόγου, ενώ στο άρθρο 2 η ποινικοποίηση του αρνητισμού συνδέεται άμεσα με την προσβολή του συναισθήματος⁴. Πέραν όμως της βλάβης, σε κρίσιμο επιχείρημα για τον περιορισμό του λόγου ανάγεται και η *ταυτότητα* του αποδέκτη της προσβολής. Η αντιρατσιστική νομοθεσία ρυθμίζει, κατά

³ Περισσότερα για την εννοια της βλάβης στο κλασικό έργο του Joel Feinberg, Harm to self: the moral limits of the criminal law, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1986.

⁴ Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 1 του ν.4285/2014, «1. Όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, υποκινεί, προκαλεί, διεγείρει ή προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που **μπορούν να προκαλέσουν** διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων, που προσδιορίζονται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, **κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή** για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων, τιμωρείται με φυλάκιση τριών (3) μηνών έως τριών (3) ετών και με χρηματική ποινή πέντε έως είκοσι χιλιάδων (5.000 – 20.000) ευρώ». Το άρθρο 2 προβλέπει ότι «1. Όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, **επιδοκιμάζει, εντελίζει ή κακόβουλα αρνείται** την ύπαρξη ή τη σοβαρότητα εγκλημάτων γενοκτονιών, εγκλημάτων πολέμου, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, του Ολοκαυτώματος και των εγκλημάτων του ναζισμού που έχουν αναγνωρισθεί με αποφάσεις διεθνών δικαστηρίων ή της Βουλής των Ελλήνων και η συμπεριφορά αυτή στρέφεται κατά ομάδας προσώπων ή μέλους της που προσδιορίζεται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, όταν η συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται κατά τρόπο που **μπορεί να υποκινήσει βία ή μίσος ή ενέχει απειλητικό ή υβριστικό χαρακτήρα** κατά μίας τέτοιας ομάδας ή μέλους της, τιμωρείται με τις ποινές της παραγράφου 1 του προηγούμενου άρθρου».

κανόνα, προσβολές κατά ομάδων και όχι μόνο συγκεκριμένων προσώπων και υπερβαίνει το (φιλελεύθερο) κριτήριο της εξατομίκευσης. Έτσι, η αφαίρεση και η ομαδοποίηση των τελευταίων να καταλήγει στην θέσπιση «εγκλημάτων χωρίς θύματα» ή «φανταστικών εγκλημάτων» που στην πραγματικότητα διώκουν το φρόνημα και διαμεσολαβούν τη διαμάχη των ιδεών, στην οποία πάντα εμπλέκεται αόριστος αριθμός προσώπων⁵.

Για να κρίνουμε, όμως, ότι μια ρατσιστική φράση, όπως «οι μαύροι είναι ζώα» ή «το Ολοκαύτωμα είναι ένα παραμύθι των Εβραίων», πρέπει να εκφέρεται ελεύθερα στη δημόσια σφαίρα ή αντιθέτως να ποινικοποιείται *δεν αρκεί* η παραπάνω εννοιολόγηση της ζημίας και η ταυτοποίηση του αποδέκτη της προσβολής. Πρέπει, επίσης, να δοκιμάσουμε τους λόγους για τους οποίους ο εριστικός ρατσιστής έχει *επί της αρχής* την ελευθερία να εκφέρει τη γνώμη του.

2...στα θεμέλια της ελευθερίας της έκφρασης

Στη φιλελεύθερη παράδοση κυριαρχεί η αναγωγή της ελευθερίας της έκφρασης στην ελεύθερη διακίνηση των ιδεών και των επιχειρημάτων, ακόμη και των πλέον σοκαριστικών, καθώς έτσι μπορούμε να καταλήξουμε στην *καλύτερη απάντηση* στα κρίσιμα ερωτήματα που απασχολούν τη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα. Η ελευθερία της έκφρασης συνδέεται άμεσα με την προσωπική αυτονομία και τη δημοκρατική αρχή, διότι μέσα από τη διαλογική αντιπαράθεση, αφενός το άτομο *εκπαιδύεται* στην ιδιότητα του πολίτη και αναπτύσσει την προσωπικότητά του, αφετέρου δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για τη λήψη και τη *νομιμοποίηση* των πιο ωφέλιμων για το δημόσιο συμφέρον αποφάσεων. Η διαβούλευση, ως συστατικό στοιχείο της κοινοβουλευτικής-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, αναδεικνύει στα μοντέρνα πολιτεύματα την *πολιτική* αξία του λόγου και προσδίδει στη γενική βούληση, ακόμη κι αν εκείνη συρρικνώνεται σε μια πλειοψηφική απόφαση, το τεκμήριο της ορθότητάς της⁶.

Ωστόσο, σε αυτή την *περφεξιονιστική*, για το άτομο και την πολιτεία, διαδρομή δύσκολα χωρούν εξόφθαλμα αντιδραστικές και ανορθολογικές προτάσεις, όπως οι ρατσιστικές, που διόλου δεν πληρούν το κριτήριο της ωφέλειας. Για παράδειγμα, η εμμονική και παράλογη άρνηση ενός αναντίρρητου ιστορικού γεγονότος, όπως το Ολοκαύτωμα, δεν προάγει επ' ουδενί τον επιστημονικό ή, εν γένει, το δημόσιο διάλογο – απλώς πλήττει βάνανυσα το συναίσθημα της εβραϊκής, και όχι μόνο, κοινότητας. Η εξωφρενική φράση «οι μαύροι είναι ζώα» ουδόλως συμβάλλει στην προσωπική μας αυτονομία και αυτοπραγμάτωση ή στην αξία του ανθρώπου, καθώς προπαγανδίζει την πλήρη απαξίωσή της. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι το συνεπειοκρατικό επιχείρημα της «αγοράς των ιδεών» ή το υψηλό ιδανικό της προσωπικής αυτονομίας υπονοεί ανοιχτά την εξέταση της ορθολογικότητας ή, έστω, της χρησιμότητας της εκφερόμενης πρότασης. Έτσι, αποκλείει δυνητικά κάθε λόγο που εκφέρεται «δωρεάν» ή «λόγου χάρη», όλες εκείνες τις προτάσεις δηλαδή που

⁵ Ruwen Ogien, *La liberté d'offenser. Le sexe, l'art et la morale, La musardine*, Παρίσι 2007.

⁶ Nadia Urbinati, *Representative Democracy: Principles and Genealogy*, University of Chicago Press, Σικάγο 2006.

φαντάζουν εντελώς α-νόητες για την (κρατούσα) κοινότητα του λόγου και δοκιμάζουν υπέρμετρα τις αντοχές της. Ως εκ τούτου, μπορεί να περιφρουρούμε (για παράδειγμα, απέναντι στους προκλητικούς αρνητές του Ολοκαυτώματος) το συνεκτικό ιστό της δημοκρατικής μας πολιτείας, αλλά την ίδια στιγμή οφείλουμε να αποδεχθούμε ότι το νόημα των λόγων μας δεν θα κλείνει *de facto* στο στίβο του κοινωνικού ή του πολιτικού ή σε εκείνον της επιστημοσύνης, αλλά *de jure* στις αίθουσες των κρατικών οργάνων (Κοινοβούλιο, Δικαστήρια), που επωμίζονται την υψηλή αρμοδιότητα, εντός συγκεκριμένων και μεταβαλλόμενων πολιτικών συσχετισμών⁷, του προσδιορισμού της αλήθειας.

Αν, όμως, δεν είμαστε έτοιμοι να υποστηρίξουμε, στο όνομα της προστασίας της ελευθερίας του λόγου, το ρίσκο της αφόρητης αστυνόμευσής της, οφείλουμε να απορρίψουμε κάθε *αντικειμενιστική* θεωρία περί νοήματος και -μεταξύ πολλών άλλων- να ανεχθούμε και τον πιο απεχθή ρατσιστικό λόγο. Για να θεμελιωθεί, ωστόσο, μια τέτοια ελευθεριακή πρόσληψη του λόγου προϋποτίθεται μια ταπεινή, πλην σκληρή, για την αυτογνωσία μας παραδοχή: *ότι ο λόγος μας είναι πάντα ατελής, ότι δηλαδή δεν γνωρίζουμε ποτέ με βεβαιότητα αυτό που λέμε*. Στη φιλελεύθερη νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών η πεσιμιστική αυτή θέση αποδίδεται ως εξής: «δεν υπάρχει καμία λανθασμένη ιδέα»⁸. Όμως, προσοχή, τούτο δεν σημαίνει ότι, για παράδειγμα, η άρνηση του Ολοκαυτώματος συνιστά μια αληθή δήλωση. Η ιστορική αλήθεια έχει τη δική της ισχύ στην κοινότητά μας. Στην πραγματικότητα, η παραπάνω αρχή υποδηλώνει ότι μια φιλελεύθερη θεωρία περί έκφρασης υπερβαίνει τελικά το κριτήριο αλήθειας και ψεύδους. Κι αυτό γιατί, όταν διαχέεται στη δημόσια σφαίρα η άρνηση του ειδικού ναζιστικού εγκλήματος, το νόημά της δεν έγκειται στην ίδια τη φράση, αλλά αποκλειστικά στη *χρήση* της και συναρτάται με το *ύφος* και το *πλαίσιο* της εκφοράς της, την πραγματολογική της δηλαδή διάσταση που αποβαίνει καθοριστική για την *ερμηνεία* της και κατ' επέκταση τη *λειτουργία* της εντός της κοινότητάς μας. Η γενική και ανεπιφύλακτη απαγόρευση οποιασδήποτε πρότασης, ηθικής, πολιτικής, επιστημονικής, αισθητικής, ιστορικής κ.λπ., η οποία μοιραία περιλαμβάνει και την ερμηνεία της, έρχεται σε ευθεία αντίθεση όχι μόνον με την ελευθερία μας, αλλά με την *ανοιχτή* και *αβέβαιη* φύση του λόγου⁹. Αναγνωρίζοντας, συνεπώς, το δικαίωμα του αρνητή του Ολοκαυτώματος στο «*λάθος*», θεμελιώνουμε το δικαίωμα όλων μας στο *λόγο* και, το κυριότερο, διασφαλίζουμε ως μοναδική αλήθεια το ίδιο το γλωσσικό παιχνίδι της δημοκρατίας.

⁷ Σύμφωνα με το επιχείρημα του slippery slope, κά θε κοινό τητα, πλειοψηφική ή μειοψηφική, μπορεί ανα πασα στιγμή να υποστεί ενα σημαντικό περιορισμό στην ελευθερία της εκφρασης της. Βλ. Χαράλαμπου Θ. Ανθοπουλου, Προστασία κατα του ρατσισμού και ελευθερία της πληροφορησης. Ενα συνταγματικό δίλημμα, εκδ. Παπαζηση, Αθηνα 2000, σελ.173.

⁸ Στην αποφαση Gertz v. Robert Welch, (1974). Βλ. Σταύρου Τσακυράκη, Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ, εκδ. Π. Ν. Σακκουλα, Ινστιτουτο Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας και Συνταγματικής Επιστημης, Μελετες, 7, Αθήνα 1997, σελ.116.

⁹ Jacques Derrida, L'écriture et la difference, Point, Essais, Seuil, Παρίσι 1979.